

Sultan
V. MEHMED REŞAD
ve
Dönemi

CİLT 1

TBMM Millî Saraylar yayınıdır. Her türlü yayın hakkı saklıdır.

Yayın No. 142

Millî Saraylar Adına Yayınlayan

Dr. Yasin Yıldız (Başkan)

Hazırlayanlar

Fahrettin Gün

İlhan Kocaman

Dr. T. Cengiz Göncü

Esin Öncü

Yayın ve Tasarım Koordinasyonu

Esin Öncü

Grafik Tasarım

Metin Tolun

Redaksiyon

Dr. Seyfi Say

Nazan Erbil

Fotoğraf

Suat Alkan

Baskı

Seçil Ofset

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi

4. Cadde No: 77, Bağcılar - İSTANBUL

Tel: 0212 629 06 15

www.secilofset.com

Matbaa Sertifika No: 12068

1. Baskı: 1000 Adet

ISBN 978-975-2464-18-6

Bu kitap 2-4 Kasım 2017 tarihlerinde Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen "Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan metinler esas alınarak hazırlanmıştır. Metinlerden yazarları sorumludur.

Sultan
V. MEHMED REŞAD
ve
Dönemi

İstanbul 2018

Sultan V. Mehmed Reşad Dönemi ve Toplumı Dönüştürme Aracı Olarak Millî Eğitim

Vehbi Baysan*

Yeni bir anayasanın ikinci kez ilân edildiği ve bu sürece atfen II. Meşrutiyet dönemi olarak da anılan 1908-1918 yılları, Sultan V. Mehmed Reşad'ın aralıksız tahtta olduğu bir süreçtir. Bu dönem, yani Meşrutiyet'in ilânı siyasî tarih açısından bakıldığında 1876 ile başlayan sürecin teyidi ve istikrarlı bir devamı niteliğindedir. Bilindiği üzere, 1876'da Kanûn-ı Esâsî'nin ilânıyla aslında 'anayasal monarşi'ye resmen adım atılmıştı. Ancak umulan olmamış, uygulamada ciddi sorunlarla karşılaşmıştı. Bir başka açıdan bakıldığında, siyasî otorite dünya konjonktürüne uygun olarak 1876 tarihine kadar uygun görülen toplumsal değişimleri, uygulamaları tebaaya yukarıdan inme ve zoraki bir şekilde empoze ediyordu. Tebaanın bu yeni uygulamaları sorgulama, eleştirme olanağı olmadığı ve bu akla dahi gelmediği gibi, tebaanın ne istediğinin de kıymet-i harbiyesi yoktu. O nedenle, I. Meşrutiyet'in ilânı aynı zamanda tabandan gelen taleplerin resmî kabulünü sembolize eder. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı, çağdaş dünyadaki gelişmelerle paralel olarak tebaanın anayasal bir düzende yaşama talebinin gerçekleşmiş halidir. Bir diğer ifadeyle, yönetimde daha fazla söz sahibi olma, yöneten ile yönetilen arasındaki hukuksal esaslar teyiden bir kere daha yazılı olarak belirlenmiştir.

* Dr., İbn Haldun Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Bu devir, belki de değişen dünya ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en karmaşık, hatta kaotik günlerini yaşadığı bir zaman dilimidir. Bu zaman dilimi ayrıca modern zamanların en korkunç, en uzun süren ve milyonlarca insanın hayatına mâl olan I. Dünya Savaşı'nı da içeren yıllardır. Birinci Dünya Savaşı üstelik tam da Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının çok yakınında, Avrupa'nın süper güçleri arasında gerçekleşmiş ve kıta Avrupa'sında muazzam yıkımlara neden olmuştur.

Savaş sonrası Avrupa'da tüm dengeler altüst olmuş, ittifaklar bozulmuş, bölgeye dair planlar yeniden gözden geçirilmek zorunda kalmıştı. Osmanlı coğrafyası göz önüne alındığında savaşın galipleri yüzyılın en önemli enerji kaynağı olarak addettikleri petrol sahalarının kontrolü için farklı stratejiler uygulamak zorunda kalmıştır.

Bu durum örneğin İngiltere için bir zorunluluktur; zira 1912 yılında İngiliz parlamentosu, ordusunun mekanize tüm savaş araçlarının, gemilerinin petrol ile işlemesine dair bir karar almıştı. Bölge halkının tamamen bilgisi ve onayı dışında gelişen bu süreç, yüz yıl sonra bugün dahi, bölge halkının yıllar boyu sürececek ağır bedeller ödediği bir zulme dönüşmüştür. Dolayısıyla bölge tarihini, özellikle son dönem Osmanlı tarihini I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olarak iki ayrı safhada ve bu yıkıcı savaşın imparatorluk idaresinde yarattığı baskı göz önünde bulundurularak da değerlendirmek gerekir.

Bu on yıllık süreç, daha önce rastlanmayan, hızla gelişen pek çok olaya şahitlik etmiştir. Özellikle monarşi yönetimleri, tarihte varlıklarını belki de hiç bu kadar tehdit altında hissetmemişlerdi. 1789 Fransız İhtilâli'ni müteakiben, milliyetçilik hareketleri Batı Avrupa'dan başlayarak önce Balkanlara ve ardından Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya durdurulması olanaksız bir şekilde sirayet etti. Mutlakiyet rejimleri hızla yayılan yeni dalgaya karşı direnemeyip birer birer yıkıldı ve dahası artık halk nezdinde popülerliğini yitirdi. Bu süreçte, "hürriyet" ve "müsâvat/eşitlik" kavramları ile bunların temsil ettiği "uhuvvet/kardeşlik" bilincinin süratle yayıldığı gözlemlense de bunun sistematik ve yönetsel olarak nasıl gerçekleştirileceği konusunda

doğal olarak ortak bir fikir o kadar kısa sürede pek netleşmedi. Bu süreçte birbirinden çok farklı ideolojiler kendilerini kamuya empoze etse de çoğu zaman ayrı düşüp çatıştıkları da vâkidir.

Yaşanan gelişmelerin içinde konumuzla ilintili olarak belki de en önemlisi yarattığı felâket ve kitlesel göç ile 'Balkan savaşları' tanımı ve bazı tarihçiler tarafından da kabul gören olaylardır. Balkanlarda olan bitenleri bir 'savaş' olarak nitelemek ve adlandırmak zannımızca ciddi algı yanılmalarına sebebiyet verir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda etkin bir askerî gücü bulunmamaktaydı ve dolayısıyla ordular arası bir 'savaş' gerçekleşmemişti. Gerçek bundan çok daha elimdir: hızla toprak kaybeden imparatorluk tebaası Balkanlardan başlayarak sadece Türk ve Müslüman oldukları için kıyıma uğramışlardır. Osmanlı tebaası mensubu binlerce insan sırf bu özellikleri yüzünden bölgesel etnik temizliğe tâbi tutulmuşlar, sırf bu özelliklerinden dolayı çoluk çocuk denmeden katledilmişlerdir. Bu zulümden kaçabilenler zorlu koşullarda günlerce yürümek zorunda kalmış; diğerleri yorgunluk, açlık ve hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir. Tüm zorluklara rağmen güçlükle hayatta kalabilenler ise doğrudan Osmanlı Devleti'nin elinde kalan güvenli bölgelere sığındılar. Sayıları binleri bulan bu insanlar ulaşım yerleşebildikleri bölgeler içinde hızlı nüfus hareketliliği yaratarak zaten kıt kaynaklarıyla ekonomisi kötü durumda olan ülkede yaşamlarını sürdürme mücadelesi vermek zorunda kaldı. Bu yıllar, başlayacağı, bu kadar uzun süreceği ve milyonlarca insanın hayatına mâl olacağı asla öngörülememiş Birinci Dünya Savaşı'nın ve daha nicesini sayabileceğimiz olayların vukû bulunduğu bir süreçtir. O yıllarda insanlık tarihi boyunca ender görülen sefaletler yaşanmıştır.¹

1 Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Birinci Balkan Savaşı (1912)*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999.

Yukarıda da belirtildiği üzere, 31 Ağustos 1876 tarihinde Sultan Abdülhamid'in tahta çıkarılması (7 Eylül'de Eyüp'te kılıç kuşanıldı) ve kendisine üç ay sonra, yani 21 Aralık 1876'da Kanûn-ı Esâsî'nin ilân ettirilmesiyle aslında Osmanlı anayasal monarşiye resmî olarak geçmişti. 1876'da amcası Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve hâlâ tam olarak açıklanamayan şartlarda ölümü, ardından ağabeyi V. Murad'ın tahta getirildikten üç ay sonra ruhî sorunlar nedeniyle tahttan indirilmesi ve Çırağan Sarayı'nda göz hapsine alınması, Sultan Abdülhamid'e kimin aslında 'iktidar' değil ama 'muktedir' olduğunun açık mesajlarını yeterince vermişti. Sultan Abdülhamid, tüm saltanatı boyunca bu durum ile mücadele etmeye çabalamış; kimi zaman başarılı, kimi zaman ise başarısız olmuştur.

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilip 27 Nisan 1909'da, 31 Mart Vak'ası'nın ardından Meclis-i Umûmî-i Millî kararıyla Mehmed Reşad'ın tahta geçirilmesi de yine saray dışında gerçekleşen iktidar mücadelelerinin doğrudan bir sonucu olarak meydana gelmişti. Ancak, II. Meşrutiyet'in ilânı ile oluşan coşkunluk ve kaynaşma hali fazla uzun sürmedi ve yerini hiç de öngörülemediği anlaşılan gelişmelere bıraktı. Başkent İstanbul'da siyasî, ideolojik vb. kargaşa sürerken Adana'da Ermeni, Güneydoğu Anadolu'da 1909 yılında Kürt ayaklanmaları başlamış, bir yıl sonra Arnavut ayaklanmaları başgöstermişti. Yeni sultanın İttihad ve Terakki tarafından biraz da zorlandığı anlaşılan ve Priştine, Manastır, Üsküp, Kosova'yı kapsayan gezisi aslında İttihad ve Terakki ile Arnavutlar arasında sulh tesisi amacına hâizdi. Fakat tüm çabalara rağmen kimi yerde tepki ve protestolarla gerçekleşen bu seyahat hedeflerine hâsıl olmadı. Balkanlardaki topluluklarla ilişkiler gittikçe kötüleşti, Osmanlı'dan kopuş ve bağımsız birer devlet fikri etnik gruplar arasında hızla yayıldı ve giderek de güçlendi.

1914'te Sait Halim Paşa'nın sadrazam olmasına rağmen, aynı yıl Harbiye Nazırı yapılan Enver Bey, aynı yöntemle terfi ettirilip Bahriye nazırı yapılan Cemal Bey ve Dahiliye Nazırı olarak Talat Bey bu dönemde çok daha etkindi. Bu üçlü, 2 Ağustos 1914'te Almanlar ile gizli bir anlaşma yaptı ve meclis beş

aylık bir tatile girdi. Meclisin 'zoraki' tatili süresinde çoğu mebusun haberi dahi olmadan ülke 11 Kasım 1914'te cihan harbine sokuldu. İmparatorluğun sonunu geri dönülmez şekilde hazırlayan bu karar gereği İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaş ilânını Sultan Reşad resmî olarak duyurdu.

Alman askerî taktiği olarak Osmanlı'nın savaşa girmesi ve 'cihad' ilân etmesi İngiltere, Fransa ve Rusya'nın umulduğu üzere bunu çok ciddiye almasına yol açtı ve sultanın çağrısıyla ayaklanabilecek Müslümanlara karşı önlem almalarına ve kaynaklarının önemli bir kısmını o taraflara sevk etmelerine sebep oldu. Taktik plan başarılı olmuştu, ancak bu bazı tarihçilere göre savaşın gereksiz yere birkaç yıl daha uzamasına neden olmuştu. Bu arada İngiliz ve Fransız gemileri Osmanlı'yı en zayıf yerinden vurmaya planlayarak Çanakkale'ye saldırdılar. 18 Mart 1915'te filoları Boğaz'a girdi, ancak yoğun ateş nedeniyle büyük kayıplar verdi. Savaş kısa sürede mevzi savaşına döndü ve sonunda İtilâf Kuvvetleri 19-20 Aralık 1915'te Anafartalar ve Arıburnu cephesinden, sonrasında da 8-9 Ocak 1916'da Seddülbahir'den çekildiler.

Bunun üzerine Sultan Reşad bir şükür nişânesi olmak üzere bir gazel yazmış, devrin gazete ve dergilerinde yayınlanan bu gazel halk tarafından çok beğenilmiştir. (Bu gazeli kendisinin yazmadığına, ünlü bir şaire yazdırıldığına dair iddialar da vardır.)

Manzûme-i Garrâ-i Hazret-i Hilâfet-penâhî

Savlet etmişdi Çanakkal'aya bahr ü berden

Ehl-i İslâm'ın iki hasm-ı kavîsi birden

Lâkin imdad-ı ilahî yetişip ordumuza

Oldu her bir neferi kal'a-i pulad-beden

Asker evlâdlarımın pişgeh-i azminde

Aczini eyledi idrak nihayet düşmen

Kadr ü haysiyeti pâmal olarak etdi firar
Kalb-i İslâm'a nüfuz etmeğe gelmiş-iken

Kapanıp secde-i şükrâna Reşad eyle duâ
Mülk-i İslâm'ı Huda eyleye daim me'men

Yukarıda kısaca ana hatlarıyla tasvir edilen böylesi son derece kaotik bir süreçte, Avrupadaki emsallerine paralel olarak, gelecek kuşakların eğitimi tartışmaların merkezine oturmuş ve 'millî eğitim' meselesi bir toplum mühendisliği olarak gayet ciddiyle üzerinde en çok tartışılan ve ideolojik öneme sahip bir unsur olmaya o yıllarda devam etmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, galip devletler seviyesine ancak eğitilmiş kitlelerle çıkılabileceği ve devletin bekâsının buna doğrudan bağlı olduğuna dair toplumun farklı ideolojilerinde oluşan konsensüs gösterilebilir. Batı'da ivme kazanmış olan teknolojik gelişmeler, sanayileşme, makineleşme ve bunların gelişimlerinde ilim ve fen bilimlerindeki yaratıcılık ancak iyi bir eğitim sayesinde kazanılabilir ve uluslararası rekabete katılım ancak bu sayede oluşturulabilirdi. Ancak, II. Meşrutiyet döneminde Avrupa ile kıyaslandığında teknik eğitim meselesinde çok önemli bir ayırım göze çarpıyordu. Batı geliştirmiş olduğu teknolojilerin kullanımını, düzenli işleyişini ve bakımını yapacak teknikerler yetiştirmeyi hedeflerken, Meşrutiyet ricali aynı tür okullardan yeni teknolojiler geliştirecek tekniker kadrolar yetiştirmeyi ümit ediyordu.

Tüm bunlara ek olarak, eğitim ideolojisinde devletin eğitimli bireyler ile kalıcılığının sağlanabileceği, birliktelik ülküsünün ve vatan şuurunun yine eğitim yoluyla kuşaklara aktarılabilceği fikri ağırlık kazanıyordu. İttihad ve Terakki kadroları, en azından parti ideolojisi olarak, Batı düşün dünyasında 'ideal' aşamasında kalmış olan arzu edilen kalıplarda "örnek vatandaş" yetiştirme fikrinin gerçekleşebileceğine hakikaten inanmış görünüyordu.

....

Batı'da maârif konusundaki gelişmeler benzer süreçler geçirmiş olsa da birbirine yakın yaklaşımlar sergilemiştir.

Prusya Krallığı daha 18. yüzyıl gibi erken bir tarihte 8 yıllık ilköğretimi zorunlu kılmıştı (Volks-schule), 1871'de kurulan Alman İmparatorluğu 1872'de kızlar için ayrı okullar kurulmasını kararlaştırmıştı. Burada eğitimli insan gücüne olan gereksinim yüzünden daha çok orta eğitim okulları açıldı ve devlet eğitim standartlarını belirleme ve kontrol etme konusundaki tek otorite oldu. Dört farklı okul türü geliştirdi:

1. 9 yıllık Gymnasium (Latince vb eski diller ve bir modern dil),
2. 9 yıllık Real-gymnasium (Latince, modern diller, fen bilimleri ve matematik),
3. 6 yıllık Real-schule (üniversiteye giriş standardı gerekmeyen, ancak endüstri veya teknoloji alanında uzmanlaşmayı sağlayan eğitim),
4. 9 yıllık Ober-real-schule (modern diller, fen bilimleri ve matematik odaklı).

Fransa'da ise millî eğitim meselesi doğal bir süreç izleyememiş, 1789 devrimi ertesi millî eğitim önemli stratejik konulardan biri haline gelmiş ve yeni kanunlar çıkartılarak çocukların eğitimi, kiliseler ve onların kurduğu vakıflardan alınıp devletin kontrolüne ve tekeline geçmiştir. Ancak, o yıllarda olumsuz gelişmeler de yaşanmıştır: Fransa, sınırları dışındaki son derece masraflı savaşları finanse edebilmek için ülke içinde eğitimin finansmanını sağlayan vakıfları devletleştirmiş ve oradan aktarılan parayı savaş finansmanında kullanmıştır. 1800'lü yılların başında eğitimin finansmanı sağlanamadığı için öğretmenler aylarca maaşlarını alamamış, binlercesi işini kaybetmiş, çocuklar okula gidememişti. (Osmanlı'da vakıfların devletleştirilmesine ve gelirlerinin hazineye aktarılmasına örnek olarak Sultan II. Mahmud'un, Ekim 1826'da Evkaf-ı Hümayûn Nezaretî'ni kurup ilmiye sınıfının kontrolündeki vakıf gelirlerini hazineye aktarması verilebilir.)

Fransa'da millî eğitim politikaları son derece politize olmuş ve on yıllar boyunca Cumhuriyetçi sol ile Monarşist sağ arasındaki savaşın en önemli

silahlı olmuştur. 1880’de kızların orta eğitimi meselelerini düzenleyen yasalar çıkarılmıştı. 1896’ya gelindiğinde ülkede bu türden 36 okul mevcuttu. Üçüncü Cumhuriyet döneminde (1871-1940) Cumhuriyetçiler özellikle Cizvit ve sair kiliselerin etkisinden endişelenip okulların tüm kontrolünün ekonomik ve askerî nedenlerden ötürü kendilerinde olması gerektiğine karar verdiler. Bu nedenle, dinî eğitim tüm okullarda yasaklandı ve buradan aktarılan fonlar daha çok devlet okulu açılmasında kullanıldı. Fransa’da yükseköğretim kurumları 19. yüzyıl sonunda daha çok teknik eğitime odaklanmış, mühendislik alanları gayet popüler hale gelmişti.

İngiltere’de ise eğitim farklı kiliselerin finansmanı ve kontrolünde geliştii. İlk kez Ağustos 1833’te İngiliz parlamentosu fakir çocukların eğitim masraflarını üstlenme kararı aldı. Ancak, eğitimin ücretli olması fikri geçerliğini korudu ve uzun yıllar devam etti. 5-10 yaş arası çocukların eğitimi 1880 İlköğretim Kanunu (Elementary Education Act 1880) ile mecburî hale geldi. 1891’de fakir çocukları okuyabilsinler diye eğitim masrafının yıllık 10 şilingini devlet üstlendi. 1893’te mecburî eğitim 13 yaşa kadar yükseltildi. 1889’da “Technical Institutes Act” geçti ve teknik öğretime daha çok yer verilmesi kararlaştırıldı. 1902’de “Balfour Act” olarak da bilinen ve çok tepki çeken kanunla Galler’in de dahil olduğu bölgelerde dağınık haldeki okullar için tevhîd-i tedrisata gidildi.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, özellikle II. Meşrutiyet döneminde yukarıda zikredilen son derece zorlu ve kaotik ortama rağmen birbirinden farklı görüşlerin üzerinde ittifak ettiği ender konulardan biri ‘talim ve terbiye’ meselesi olmuştur. Bir ‘toplum mühendisliği’ olarak millî eğitim, tartışmalar arasında ana temayı belirliyordu. Oluşturulacak eğitim müfredatının neleri içermesi gerektiği konusunda elbette uzlaşma sağlanamamıştı, ancak bazı ideolojik fikirlerin daha baskın hale geldiği ve uygulamada yer bulduğu rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla, millî eğitimin yeniden yapılanmasına azami önem verilmiş, bu alanda elle tutulur adımlar atılmasına çalışılmıştır.

Bu süreçte, Sultan Abdülhamid döneminde eğitim alanında yapılan düzenlemeler sürdürülmüş, okulların fizikî şartlarının iyileştirilmesi gündeme alınmış, Tanzimat'tan bu yana çok önem verilen kızların eğitimi artırılarak devam ettirilmiş, öğrencilerin yabancı dil öğrenmesine gayret edilerek müfredat yenilenmiş ve bu vesileyle Fransızca popüler hale gelmiştir. 1857'de tesis edilen Maârif Nezareti'nin II. Meşrutiyet dönemindeki en etkin ve dikkat çeken isimlerinden biri olan Emrullah Efendi (1858-1914) millî eğitim alanında yeni nazariyeler geliştirmiş, köklü değişiklikler uygulamaya koymaya çabalamıştır. Bu alandaki bir diğer isim de Dârülmualimîn müdürlüğü de yapmış olan Satı Bey (1880-1963) olmuş ve pedagojik formasyon konusunda Avrupa'daki çağdaşlarından hiç de aşağı kalmayacak görüşleri tartışma konusu olmuştur.

Millî eğitim alanındaki gelişmeler içinde en fazla ön plana çıkan ve üzerinde ittifak edilen konu, bireylerin yetiştirilmesinde devletin 'yol gösterici' bir vazifeyi 'gönüllü' üstlenmesi olmuştur. Eğitim meselesi millî amaca hizmet eden, yakın gelecekte hangi tür bireylerin yetişmiş olması hedefleniyorsa ona göre şekillenen, müfredatı da bu temel hedefleri içeren ve gayet ciddiye alınan bir alan olmuştur. Bunun ilk nüvelerini Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan değişimlerde aslında gözlemlemiştik. Elbette, yapılanlar, II. Meşrutiyet dönemi kadar sistematik değildi ancak ileride olacakların net ipuçlarını vermeye başlamıştı: İyi öğrencilerin iyi öğretmenler tarafından yetiştirilebileceği tezi üzerinden hareketle, medrese hocalarından ayrı olarak 1848'de Dârülmualimîn açılmış, öğrenciler tüm masrafları karşılanarak burslu olarak bu okula kabul edilmişlerdi. Kızların eğitimi de o tarihlerde çok önemseniyordu, üstelik bu ilgi Batılı pek çok devletten önce fiiliyata geçirilmiş, karşılaşılan tüm olumsuzluklara, engellere rağmen kızların bir şekilde formel eğitim alabilmelerinin önü açılmıştı. Aileleri kızlarını okula göndermeye teşvik ve muhalifleri susturmak için ise gayet zekice söylemler geliştirilmiş ve bunun duyurulmasına gayret edilmişti. Bu söylemlerden biri şöyleydi: "Bugünün (okuyan) küçük kızları, yarının

anneleri din-i İslâm'ı çocuklarına daha iyi öğretirler...” Çabalar netice vermiş, 1872'de Dârümuallimat açılarak eksikliği çekilen kadın öğretmen yetiştirilmesine hız verilmişti. Kız öğrencilerin bu okulda yatılı ve burslu olarak okumaları sağlanarak mezuniyetlerini müteakiben okullara tayinleri gerçekleştirilmişti. Hatta millî eğitimi en ince detaylarına kadar düzenleyen 1869 tarihli Maârif-i Umûmîyye Nizamnamesi bu konuya geniş yer ayırmıştır.²

Bu dönemde İstanbul'daki Rüşdiye ve İdadiye seviyesindeki okulların sayısı giderek artmış, ayrıca taşradaki sayıları zamanla azımsanmayacak rakamlara ulaşmıştır. Yabancı dilde eğitim yapan Galatasaray Sultanisi ve Robert Kolej de bu dönemin okullarındandır. Sultan Abdülhamid dönemi, eğitimde büyük atılımların gerçekleştirildiği bir dönemdir. Ancak bu dönemde daha çok teknik okulların açılmasına doğru yönelim olduğunu söylemek abartı olmaz. Bu dönemde, gençlere toplum yararına birtakım edinimler kazandırmak, zanaat sahibi olmalarını sağlamak, gelişen teknolojileri takip etmelerini sağlamaya çalışmak üzerine yoğunlaşmıştır. Meslekî ve sanat okullarında; sanayi, ticaret, ziraat, sağlık gibi alanlarda uzmanların yetişmesine gayret edilmiştir. Ziraat mektepleri, Orman Mektebi, Maden Mektebi, Hamidiye Ticaret Mektebi, Ebe Mektebi, Çoban Mektebi gibi okulların yanı sıra yükseköğrenim düzeyinde tasarlanan ve açılan Dârülfünun bu devirlerin ürünüdür.³

Millî eğitim konusunda Sultan Abdülhamid döneminde benzer politikalar devam etmiş olsa da asıl II. Meşrutiyet dönemi başlangıcı itibariyle devletin doğrudan el attığı bir alan olarak karşımıza çıkar.

2 Detaylı bilgi için bkz. Vehbi Baysan, *Ottoman State Education During the Tanzimat Period 1839-1876*, Ph.D. Thesis, Manchester University, 2004.

3 Daha fazla bilgi için bkz. Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s. 49-50; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 104-110.

Emrullah Efendi, 1910 yılında Maârif Nazırı olmuştur. Eğitim tarihimizde “Tuba Ağacı Nazariyesi” olarak bilinen teori kendisininindir. Eğitim meselesini Tuba ağacı gibi düşünmüş ve en tepeden, yani Dârülfünun’dan başlaması gerektiğini savunmuştur. Bu görüş sayesinde, bir başka deyişle bunun tetiklediği argümanlar neticesinde, aydınlar arasında millî eğitimin toplumsal fonksiyonlarını da içeren son derece yararlı tartışmalar sürmüştür. Bu konular ilk kez bu kadar detaylı tartışılma olanağı bulmuş ve politika belirlemede etkin olmuştur. Eğitim meselesi gayet ciddi anlamda ele alınma imkânı bulmuştur. Bu dönemde Maârif Nezareti yeniden yapılarak çalışmalarını daha kapsamlı şekilde sürdürmüş, kronik hale gelmiş olan okullara, özellikle ilkokullara yeni bina inşâsı meselesine el atılmış, öğretmenleri yeni konsept dahilinde yetiştirmeye önem verilmiş, savaş vb. nedenlerle göçenlerin acil eğitim gereksinimlerine çözümler üretilmeye çalışılmıştır.

Emrullah Efendi’ye göre, ıslahata tepeden başlamalı, öncelikle bilim yuvalarına, yani Dârülfünun’a önem verilmeli, aydınlar yetiştirilmelidir. Dikkatli bakıldığında Emrullah Efendi’nin görüşleri Tanzimat ile başlayan halk eğitimi sürecinin tarihsel gelişimini özetler niteliktedir. 1844 tarihli Meclis-i Muvakkat raporunda eğitim işlerine Rüştîyelerden başlanması önerilmiş ve sırasıyla İdadi okullarının açılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun iki nedeni vardı: Birincisi, ilköğretime el atıp ilmiye sınıfıyla çatışmaya girmekten kaçınmak; ikincisi ise devletin yeni kurulan kurumlarına bir an önce yeni nizamnameleri okuyup anlayabilen ve dahi eksiksiz uygulayabilecek memur yetiştirmek ve var olanların da seviyesini arttırmaktır.

Kendisi, aydınların yetişmesi ile halkın da aydınlanacağını savunmuştur. Bu bakış açısı ile Dârülfünun Nizamnamesi’ni hazırlamıştır. Emrullah Efendi’ye göre eğitimin amacı bir fertteki bedenî ve nefsanî güçleri olgunluk derecesine çıkartmaktır. Eğitim, fitrat ve hürriyet üzerine kurulmalı; kişinin tabii hürriyetini sağlamalıdır. Ona göre, eğitimin gelişmesi öğretmenlerden öğrenciye, üniversiteden liseye, yukarıdan aşağıya doğrudur.

Eğitim kademeleri arasında yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya kuvvetli bağlar vardır ama ilim yukarıdan başlar.⁴

Emrullah Efendi'nin bu görüşüne karşı Sâti Bey, eğitimin her aşamasının önemli olduğunu; ama öncelikle ilköğretime önem verilmesi gerektiğini savunmuştur. Sâti Bey, yaşadığı dönemden farklı olarak olabildiği kadar lâik, ahlâkî ve bireyci bir terbiye sistemini savunmuştur.

1908 yılında, II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra hem dairelerdeki memur fazlalığını azaltmak hem de II. Abdülhamid döneminin idarecilerini temizlemek için hızlı bir kısıtlamaya gidilmiştir. Hakkı Bey döneminde, "Daire-i İlmiye" ile "Daire-i İdare"ler birleşmiş ve üye sayısı da sekize düşürülmüştür. "Mekâtib-i İdadiye", "Rüştiye" ve "İptidâiye Daireleri" yeniden açılmıştır. Bu dairelere yeni müdürler atanarak eskiden bunların görevlerine bakan "Merkez Maârif Müdüriyeti" de lağvedilmiştir.⁵

II. Meşrutiyet döneminin başında ilköğretimle ilgili sorunların en önemlileri bina ve öğretmen bulma sorunlarıdır. Aslında bu, eğitimi genel halk kitlelerine yayma girişiminin başlangıcından beri devam eden ve çözümü en güç meselelerdendi. Maârif Bakanı Emrullah Efendi bir konuşmasında iptidâî okullarda 70 bin öğretmen açığı bulunduğunu ifade ederek sorunun büyüklüğünü ve aynı zamanda çözümünün ne kadar güç olduğunu gözler önüne sermişti.⁶ Öğretmen açığı ve çocukların ders yapacak mekânlarının gayet sınırlı olması zaten krizde olan Osmanlı ekonomisinin altından kalkabileceği sorunlardan değildi. Buna rağmen, eğitim işinin ertelenemeyeceği, mutlaka çözümler üretilmesi gerektiği ortak fikri üzerinden hareket ediliyordu. Hatta geliştirilen öneriler arasında -ki Emrullah Efendi bu görüşü savunmuştur- okul binaları da dahil eğitim masraflarının ahâli tarafından karşılanması

4 Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 59-60.

5 Mustafa Ergün, *age*, s. 222.

6 Mustafa Ergün, *age*, s. 68.

gündeme gelmiştir. Tüm bu zorluklara rağmen eğitim siyasetinden geri adım atılmamış, hatta 1913'te ilköğretim kızlar için mecburî hale getirilerek onların da ilim ve terakkîden feyz almalarının önü açılmıştır.⁷

İttihad ve Terakki'nin 1908 tarihinde kabul edip duyurduğu parti programı, uygulamak istedikleri siyasî programı daha önceden üzerinde detaylı olarak çalıştıklarının da göstergesiydi. Bu programa göre, özel okulların açılmasında bir sorun görülüyordu, ancak tüm okullar ilgili bakanlığın kontrolünde olacaktı, Türkçe eğitim yapacak ve en önemlisi de ücretsiz olacaktı. Burada asıl hedef Müslüman Türk tebaanın eğitim seviyesini gençlerden başlayarak arttırmak ve ülkeyi çöküş döneminde böylece kaldırmak idi. Meşrutiyet'in ilk yıllarında halka açık konferanslar, gece dersleri, seminerler organize ederek halkın kültür seviyesini yükseltmeyi hedeflediler. İlköğretimi taşradaki kitlelere yayarak daha erişilebilir hale getirmek, kızların eğitim almalarını arttırarak kadınların toplum içindeki rollerini daha da genişletmek için çabaladılar. Bunlar içinde İngiltere ve Fransa'da çokça tartışılan 'adult education' (yetişkinlerin eğitimi) konseptini uygulamaya koydular ve öğrenim çağının üstündeki bireylerin de bundan yararlanmasını kanallarını oluşturmaya ve açık tutmaya gayret gösterdiler.

Bu aşamada bir ufak bilgi ve tespiti de paylaşmak gerekir. Tanzimat döneminin başlangıcı itibariyle çocukların eğitimi önemli devlet projelerinden biri haline geldi ve sıbyan mekteplerinin açılmaya başlamasıyla yüzlerce yıldır devam eden özel bir mimarî de ufak tefek değişikliklerle bu yeni dünyaya uyum sağladı. Buna göre, sıbyan mekteplerinin pedagojik yönü incelenirken, onları hiçbir zaman bir bütün olarak görmemek gerekiyordu. Sıbyan mekteplerinin iyi anlaşılması, onların bir mahalle yapısı içinde incelenmesi ve bu mahallenin merkezini teşkil eden câmi, medrese, kütüphane gibi kuruluşların bir parçası olarak görülmesi yoluyla olurdu.⁸

7 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. IV, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 1277.

8 Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi,

Mekteb-i Mülkiye mezunu olan Emrullah Efendi, son dönem Osmanlı bürokrasisi içinde kariyerinde adım adım ilerlerken yetilerini de geliştirmeyi ihmal etmedi ve iyi derecede Fransızca öğrendi. Böylece, Avrupa'da özellikle eğitim alanındaki gelişmeleri yakından takip etme olanağı buldu. Yanya, Selanik, Halep ve Aydın Maârif müdürlüklerinde bulundu ve 12 Ocak 1910'da Maârif Nazırlığı görevine getirildi. Temmuz 1912'ye kadar gayet tartışmalı, ihtilâflı, görevden alma ve istifa da içeren bu süre boyunca bakanlık görevini ifâ etti ve Türk eğitim tarihinde iz bırakan önemli isimler arasında yerini aldı. Toplam 1 yıl 3 ay 12 gün süren bakanlığı döneminde hem devlet memuru fazlalığını azaltmak hem de Sultan II. Abdülhamid dönemi bürokratlarını sistemden çıkarmak için komisyon kurmuş ve komisyona bizzat müdahalelerde bulunduğu için eleştirilerin ve şikâyetlerin hedefi olmuştur. Maârif Nezareti'nin çalışma şeklini değiştirmeye çabalamış, işleyişi kolaylaştıracak adımlar atmış, en önemlisi de 'teftiş' sistemini güçlendirerek verimli çalışma ortamları yaratmaya uğraşmıştır.

Eğitim alanında pek çok eser de kaleme alan Emrullah Efendi, eğitimde eşitlik ilkesini savunmuş ve bunu herkesin eşit anlamda eğitime erişmesi olarak açıklamıştır. Kendisine göre Maârif Nezareti "siyasî bir bakanlık"tır. Belli başlı üç amacı vardır:

1) İلمي himâye etmek ("Yüksekten başlar dedikleri budur. Önce ilim tedvin edilmeli, ulemâ yetiştirilmeli, sonra talim olunmalıdır.")

2) Vatandaşlara genel eğitim vermek.

3) Eğitim yoluyla Osmanlı birliğini sağlamak. (Maârif Nâzırı olarak bütün Maârif memurlarına 3 Kânunusâni 1325'te yolladığı bir "Tahsis-i Umûmiyye", *Yeni Tasvîr-i Efkâr* gazetesi, 17 Kânunusâni 1910.)⁹

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1967, s. 178.

⁹ Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi - Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 30, S. 1-2, 1982, s. 11.

Emrullah Efendi ciddi olarak savunduğu, özellikle ilk eğitime erişimde eşitlik ilkesini yerine getirebilmek için çok çabalamış, hatta 1909'da meclise bir tasarı sunarak ilk eğitimin kanunen zorunlu ve ücretsiz olmasını önermiştir. Ancak bu önerisi meclis tarafından kabul görmemiştir. En başarılı olduğu alanlardan birinin yükseköğretim olduğu söylenebilir. Dârülfunun'un daha da geliştirilmesine odaklanmış, Fransâdaki örneklerini de inceleyerek okulu o seviyeye çıkarmaya çabalamıştır. Yabancı dil eğitimine önem vermiş ve okullarda dil dersleri verilmesini yaygınlaştırmaya yönelik çalışmalarda bulunmuştur.

Emrullah Efendi'ye göre ulusal eğitimde başarılı olmanın ön şartlarından en önemlisi iyi yetişmiş öğretmenlerin varlığıydı. O yüzden, erkek öğretmen yetiştiren 'Dârülmualimîn' ile kadın öğretmen yetiştiren 'Dârülmualimat'ın seviyelerini arttırmak için düzenlemelere girişmiş, burslarla iyi öğrencileri bu okullara çekmeye gayret etmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde orta eğitim konusunda yapılan ilk uygulama Emrullah Efendi'nin nazırlığı döneminde ilki İstanbul'da olmak üzere vilâyet merkezlerindeki 10 idâdînin sultanîye çevrilmesi olmuştur. Bu sultanîlere rüştiye üzerine üçer yıllık iki devresi olan, ikinci devresi fen ve edebiyat kollarına ayrılan bir yapı kazandırılmıştır. 1913'te bu uygulamanın alanı daha da geliştirilerek, beş yıllık kendi iptidâî kısmında ya da altı yıllık ilkokula dayanmak üzere dört yıllık birinci, fen ve edebiyat kollarına bölünmüş üç yıllık ikinci devresi bulunan toplam eğitim süresi 12 yıl olan sultanîler tüm vilâyet merkezlerinde, idâdîlerin yerini almıştır.

1912'de Emrullah Efendi'nin bakanlığı döneminde Dârülfunun'un yapısı yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile beş kısma ayrılan Dârülfunun'un bölümleri şu şekildedir:

1. Ulum-u şer'iyye,
2. Ulum-u hukukiye,
3. Ulum-u tıbbiye,
4. Ulum-u edebiye,
5. Fünun.

1914'te medreselerde yapılan yenilikle Medresetül Mütehasşısın kurulunca Dârülfünun'da bulunan Ulum-u Diniye (İlahiyat Fakültesi) bölümü kapatılmıştır.¹⁰

Balkan felâketinin ardından daha millî bir eğitim sisteminin tesisine ağırlık verildi. 1850 tarihi itibariyle daha da yaygınlaşmaya başlayan okul-laşma sistemi Maârif Nezareti'nin kurulmasıyla daha formel hale gelmişti. Bakanlığa yapılan raporlamalarda, sıbyan mekteblerindeki çocukların derslerinde fazla ilerleme kaydedemedikleri ve bunun da birincil nedeninin Osmanlıca öğrenimindeki güçlükler olduğunun altı çiziliyordu. Safvet Paşa'nın geliştirdiği usûl-i cedide çocukların Osmanlıca öğrenimini kolaylaştırdığı ve o oranda da hızlandırdığı için gayet popüler olmuştu. Osmanlı dilinin sadeleştirilerek öğrenimini kolaylaştırma faaliyetleri II. Meşrutiyet döneminde de devam etti. Örneğin, Nüzhet Sabit Bey "savtî usûl" denen ve harfleri adlarıyla söyleyerek önündeki ünlüye uygun seslendirmeyi öngören Batı eğitim tekniklerini Türkiye'ye ve Türkçeye uyarlayarak Türk eğitim tarihinde bir devrim yaratmıştır.¹¹

Mart 1909'da son derece kritik bir pozisyona, öğretmen yetiştirme okulu olan Dârülmualimîn müdürlüğüne atanan Satı Bey, stratejik bir kararla okulu Fatih'teki binadan Cağaloğlu'na taşıttı. Bundan bir yıl kadar önce alınan 900 öğrenciyi tekrar sınavdan geçirerek sadece 150'sini okulda bıraktı, gerisini yetersizlikleri nedeniyle okuldan ayırdı. Okul dışında işi olan, başka işlerde çalışan öğretmenleri işten çıkardı, onların yerine yetenekli gençleri işe aldı. En önemlisi, o dönem pedagojik tartışmaların merkezine oturdu. Okulun öğretmenlerinden Ahmet Cevat bu kadroyu şöyle anlatıyor:

"Satı Bey, müdür muavini olarak Mülkiye'den arkadaşı Fuat Şemsi Bey'i almıştı. Öğretmenler kurulunda, fesahati ile anılan Ali Nusret, Hamdullah Suphi, Fazıl Ahmet, Ruşen Eşref vardı. Tefik Fikret haftada iki gün Edebiyat

10 Tekeli ve İlkin, 1999, s. 97.

11 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 135.

konferansları veriyordu. İktisat profesörü Hamit Bey konuşma yapmaya geliyor, Paris'te yüksek tahsilini bitirip gelen Profesör Mustafa Suphi, Sosyoloji dersleri veriyordu. Mösyö Dubois küçük pratik kitabından Fransızca öğretmeye çalışıyordu. Matematik hocası meşhur Eyüplü Hafız Kemal Bey sarıklıydı. Muallim Cevdet Bey isminde bir bilgin de öğretim kurulunu tamamlıyordu. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) da orada bulunuyordu.”

Satı Bey ayrıca öğretmen okulunun öğretmen kadrosuyla beraber *Tedrisat-ı İptidâiye Mecmuası* adıyla önemli bir dergi çıkardı. Fenn-i Terbiye, Usûl-i Tedris, Mûsikî, Resim, Elişi, Terbiye-i Bedeniye derslerinin programlarda önemle ele alınmasını sağladı. Her yıl, vilâyetlerdeki ikişer öğretmeni çağırarak onlara Usûl-i Tedris’le ilgili konferanslar verdirdi. Dârülmualimîne bağlı bir Tatbikat Mektebi açtırdı. Bu uygulama okulunun müdürü, eğitimcilerimizden Mekteb-i Mülkiye mezunu İhsan Sungu’dur.

Satı Bey, Dârülmualimînlerde konferanslar verdirdi, öğrencileri sosyal ve tarihî çevrelerini (fabrikalar, müzeler...) tanımak için inceleme gezilerine götürdü. Usûl-i tekşifi ve tedris-i (tedrisat-ı) ayanî denen, başka deyişle öğrencilere gözlemler, deneyler yaptırmaya, onların arayıp bulmasına dayanan yöntemleri Satı Bey, Dârülmualimîn’e sokarak yetiştirdiği öğretmenlerle yaymaya çalıştı. Meselâ, Coğrafya dersinde harita, resim, tablo göstermek, Eşya dersinde maddî şeyler, örnekler göstermek tedrisat-ı ayanî yöntemi idi ve bu, Meşrutiyet pedagojisi için önceki dönemlere göre büyük bir adım, büyük bir inkılâptı.

İstanbul’daki Dârülmualimat bu dönemde Dârülmualimat-ı Âliye adını almış ve İptidai, İhzarî ve Âli adlarıyla üç kısma ayrılmıştır. İptidai kısım (5 yıl) ilkokullara öğretmen yetiştiriyordu. İhzarî kısım (2 yıl) Dârülmualimat-ı iptidâiyelere öğretmen ve ilköğretim müfettişi yetiştiriyordu. Âli kısım (3 yıl), Edebiyat, Tabiiyat, Riyaziyat şubelerine ayrılmıştı: Mezunları orta ve yüksek dereceli okullara öğretmen oluyorlardı.¹²

12 İlhan Aksoy, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikası ve Satı Bey”, *Gazi Türkiyat*, Güz 2008, S. 3, s. 71-72.

Satı Bey (1880-1968) o tarihlerde Osmanlı topraklarından olan Yemen doğumludur ve tam adı Satı' el-Husrî'dir. Osmanlıcı görüşlere sahip olmasına rağmen Türkçüler arasında saygın bir yer edinmeyi başarabilmişti. 1908-1911 yılları arasında İstanbul'da Dârümuallimîn müdürlüğü yapmıştır. Eğitim ve terbiye konularında yazıları ve kitapları vardır. Satı Bey, eğitim meselesinde atılan adımlardan, özellikle plansız programsız inşâ edilen mektep binaları ile satın alınmış alet ve edevatı eleştirmiş ve bu binaların sonradan bakımsız kalarak fonksiyonunu yerine getiremediği, alınan alet ve edevatın da çok azının kullanılabilindiğinden bahisle eğitimin sadece paradan ibaret olmadığı fikrini savunmuştur. Ona göre eğitimin temelini iyi yetişmiş, işini seven, bu alanda yaratıcı olabilecek ve bilgilerini öğrencilere aktarırken onların terbiyesi ile de ilgilenecek öğretmenlerin varlığı oluşturacaktır. Hatta öğretmenleri bu anlamda bir 'ordu'ya benzeterek önemini vurgulamak istemiştir.¹³

II. Meşrutiyet döneminin ikinci yarısında Şükrü Bey, 1913-1917 yılları arasında Maârif nazırlığı yapmış ve onun döneminde radikal değişikliklere gidilme de öğretim programları yenilenerek geliştirilmiş, öğretmenlerin sorunlarının çözümüne yönelik çalışmalarda bulunulmuş, ders kitaplarının içerikleri düzenlenmiş, taşra mekteplerinin durumları iyileştirilmiştir.

Yükseköğretimde kaliteyi arttırmaya yönelik faaliyetler İkinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmiş, ancak her daim umulan neticeyi vermemiştir. Örneğin, Ahmet Şükrü Bey'in Maârif nazırlığı döneminde, Almanya ve Macaristan'dan iş başvurusunda bulunan aşağı yukarı 20 kadar profesör, Dârülfünun'a ders vermek üzere kabul edilmişti. Ancak, iyi niyetli ve gelişmelere katkı sunması açısından mülâyim görünen bu karar ters tepmiş ve Dârülfünundaki diğer hocaların tepkisini çekmiştir.

1909'da Hendese-i Mülkiye, askerî yönetimden ayrılarak Nafia Nezaretî'ne bağlı Mühendis Mekteb-i Âlîsi hâline getirilmiştir. Böylece sadece okulun yönetimi askerî ellerden sivil ellere geçmiyor, Müslüman olmayan

13 İlhan Aksoy, *agm*, s. 75.

milletlerden de öğrenci kabul eder hâle geliyordu.¹⁴ Meşrutiyet'in ilânı öncesinde "Hamidiye Ticaret Mektebi Âlîsi" olan okulun adı, 1910'da "Ticaret Mekteb-i Âlîsi"ne çevrilmiştir. Programı yenilenmiş ve Avrupa Ticaret Okulları örnek alınmıştır. Programa İngilizce ve Almanca dersleri konulmuş, yabancı dillerden birinin öğrenilmesi zorunlu hâle getirilmiş, bazı derslerin Fransızca okutulması kararlaştırılmıştır.¹⁵

Örneklerini daha da arttırabileceğimiz eğitim alanındaki bu çabaların temelinde aslında toplumu dönüştürme, değiştirme düşüncesi yatıyordu. Yeni bir toplum düzeni içinde çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmak birincil plandaydı. Bir başka açıdan bakıldığında adı doğrudan fazlaca zikredilmemiş de olsa "*Meşrutiyet dönemi halkçılığı Gökâlî sosyolojisinin, daha kapsamlı bir deyişle Fransız solidarist düşüncesinin bir ürünüdür... Sosyolojizm kısa sürede dönemin uluslaşma süreciyle uyumunu sağlamış, Emile Durkheim, Alfred Fouillee, Charles Gide, Paul Cauwes gibi düşünürlerin etkisiyle, sosyolojizmin alt kategorisi solidarizm, yani tesânütçülük, (dayanışmacılık) 1908 ertesi Türkiye'sinde hâkim ideoloji olmaya yönelmiştir.*"¹⁶

Tarihsel olarak bakıldığında I. Meşrutiyet tabandan yükselen taleplerin devlet idaresinde daha etkin olmaya başlamasının ilk resmî adımıydı. 1908 itibarıyla II. Meşrutiyet dönemi halkın çocukları tarafından toplumu dönüştüren bir ideolojinin tezahürüdür:

"*Uluslaşmanın maddî dönüşümleri doğrultusunda İttihadçı ideolog kadrolar ülkedeki gelişmeleri içererek bir toplum felsefesi oluşturmaya koyulmuşlar, Fransız sosyolojizminden ve Alman 'Yeni İstikamet' politikasından esinlenerek halkçılık ideolojisinde karar kılmışlardır. Ziya Gökâlî uluslaşmanın 'mevku-reci' yönünü vurgularken gelenekten kopmamış, Durkheim'in sosyolojizmiyle*

14 Tekeli ve İlkin, 1999, s. 90.

15 Mustafa Ergün, age, s. 397.

16 Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, S. 1, Bahar 1977, s. 93-94.

‘şe’niyyet’ diye adlandırdığı millete mahsus birtakım müesseseleri uzlaştırmaya çalışmış, toplumsal sınıfları reddederek Osmanlı esnaf geleneğine ters düşmeyen meslek zümrelerini toplumsal doku olarak benimsemiştir.”¹⁷

II. Meşrutiyet dönemi, uygulanan politikalar açısından bakıldığında toplumsal dönüşümü en azından başlatmıştır. Buna göre, İstanbul dışında ve özellikle taşrada kimlik tanımlamasında ikincil derecede olan ‘Türk sosyal müesseseleri’ daha da önem kazanmaya başlamıştır. Hatta, hiç öngörülmemiş biçimde bu durumun en belirgin örneği ‘taşra Türkçesinin I. Meşrutiyet parlamentosunda belirmesi ve kendini empoze etmesidir.’¹⁸

Sultan Reşad döneminde millî eğitimin şekillenmesi için çeşitli görüşler birbiri ile yarışırken, ders programlarına ‘ahlâk’ derslerinin de konulmasının ve toplumun bireylerinin ahlâkî değerler ile yetiştirilmesinin önemine de işaret edilmiştir. Bu tartışmalarda, ahlâk ile dinî değerlerin eş anlamda tutulduğu ve kanunun etkin olamadığı yerlerde ‘ahlâk’ın önemli rol oynayacağı fikri ön plana çıkmıştır. Ahlâk konusu enine boyuna tartışılırken felsefî yönü de ihmal edilmemiş, hatta bu konunun ileriki zamanlarda psikolojî ilmi dâhilinde çalışılacağına dair öngörülerde bulunulmuştu. Örneğin, Baha Tevfik ilerleyemeyişimizin, toplumsal çöküntü içinde oluşumuzun nedenini çoğu kez ahlâk bozukluklarına bağlar: “Ahlâkî metanete ve bütün anlamıyla terbiyeye mâlik olmayan bir ulusun bireyleri yalnız gecikmişliğe değil, hatta batışa bile mahkûm olur” diyerek ahlâkî sağlamlığı irade terbiyesi, girişim, azim gibi özelliklerle ortaya koyar. Bunun yolu olarak da dinsel temelden çok “serbest bir muhakeme, bilimsel bir eğitim ile ahlâkî oluşturmayı ve tutuculuğu yok etmeyi, gerçeği ve mevcut medeniyeti sevmeyi (...) hasta ve duygusal düşünceleri boykot etmeyi” önerir.¹⁹

17 Zafer Toprak, *agm*, s. 115.

18 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 352.

19 Faruk Öztürk, “II. Meşrutiyet Döneminde Ahlâk Öğretimi ve Baha Tevfik’in ‘Yeni Ahlâk’ı”, *Millî Eğitim - Eğitim-Sanat-Kültür*, Ocak, Şubat, Mart 2000, s. 145.

II. Meşrutiyet dönemi aydınları Avrupadaki uluslaşma sürecini ve özellikle de Fransadaki III. Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. Meşrutiyet'in ilânının hemen akabinde okullarda Mâlûmat-ı Medeniye derslerinin iptidâî mekteplerinin öğretim programlarına eklenmesi ve okutulmaya başlatılması bir tesadüf değildi. Bu dönem aynı zamanda Batı'daki benzerleriyle paralel olarak bir "tebaa"dan "vatandaş"a geçişin de sürecidir: II. Meşrutiyet'i izleyen dönemde yapılan bir dizi düzenlemeyle yeni siyasal özne "vatandaş" ile devlet arasındaki hukuk belirlenmiştir.²⁰

Yukarıda ana hatlarıyla anlatılan II. Meşrutiyet dönemi 1912'den başlayarak Balkanlardaki katliamlara, kitlesel göçlere ve Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisine tanıklık etmiştir. Bütün bu olaylar yaşanırken devletin bekâsını sağlamak için gerekenler eldeki olanaklarla bir yandan yapılmaya çalışılırken, bir diğer yandan da İttihad ve Terakkî'nin başını çektiği ve parti programlarında belirttiği toplumu dönüştürme, yeni bir toplum yaratma, bir diğer ifadeyle tebaadan vatandaşlığa geçiş projesi de işlemeye başlamıştı. Toplumun dönüştürmenin ana enstrümanı elbette öncelikle millî eğitimi yeterince millileştirmek ve ardından hedeflenen insan yapısına kavuşmaktı. Toplumun evrilmesi, çocuklar ve gençlerin 'istenildiği gibi' eğitilmesiyle doğrudan ilintiliydi ve bu çocukların ruhen ve bedenen sağlıklı yetiştirilmeleri gerekiyordu. 1910 yılında ilköğretimin kanunen mecburî hale getirilmesi devletin bu meseleye doğrudan el atmasının dönüm noktasıydı. Bu gruplar artık belli bir misyonun yüklendiği ve beklentisi yüksek ideallerin birer yapı taşıydılar: "Klasik Osmanlı toplumunda ailenin, akrabaların, mahalle ve cemaatin kontrolü altına bulunan ve toplumsallaşması da yine aynı çerçeve içinde gerçekleşen çocuk, 19. yüzyılın sonlarından itibaren çocukluğunu devlete teslim eder."²¹

20 Füsün Üstel, "Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 25, 27.

21 Füsün Üstel, *age*, s. 32.

Yapılmak istenen aslında bir ‘toplumsal mühendislik’ idi, ancak bunu yaparken nereden başlanması gerektiği konusunda net bir fikir oluşmamıştı. Yükseköğretimden mi başlanmalı, yoksa ilköğretimden mi sorusu ciddi tartışmalara neden olmuş, toplumun farklı görüşlerini temsil edenler bu konuda katkıda bulunmuşlardır. Bir diğer ikilem de önceliğin öğretmenlere mi, yoksa öğrencilere mi verilmesi konusunda yaşanmış ve tartışmalar bu yönde çeşitli teorilerle kendini göstermiştir.

Meşrutiyet ricali, halk eğitiminin ciddi bilimsel alanları içerdiğinin gayet farkında ve bilincindeydiler. Terbiye-i Etfal, yani pedagoji alanında eğitim almak üzere Fransa’ya öğrenciler gönderilmişti. O dönemde yapılan çeviriler ile yayınlanan eserlerin sayısı azımsanamayacak kadar fazlaydı. Eğitim meselesi İttihad ve Terakki’nin ardından, Cumhuriyet rejimi tarafından da aynı duyarlılık ve hassasiyetle uygulamaya konmuş, eksik kalan alanlar da süreç içinde tamamlanmıştır.

Kaynakça

Aksoy, İlhan, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikası ve Satı Bey”, *Gazi Türkiyat*, Güz 2008, S. 3.

Aksoy, Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1967.

Baysan, Vehbi, *Ottoman State Education During the Tanzimat Period 1839-1876*, Ph.D. Thesis, Manchester University, 2004.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Birinci Balkan Savaşı (1912)*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c. IV, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.

_____, “Emrullah Efendi - Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1-2, 1982.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1930.

- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Öztürk, Faruk, "II. Meşrutiyet Döneminde Ahlâk Öğretimi ve Baha Tevfik'in 'Yeni Ahlâk'ı", *Millî Eğitim - Eğitim-Sanat-Kültür*, Ocak, Şubat, Mart 2000, S. 145.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, S. 1, Bahar 1977.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- Üstel, Füsün, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.